

Waanzin

LAURENS DE VOS — LOTTIE BAKKER

WAAN ZIN

BORGERHOFF
& LAMBERIGTS

EEN GIDS DOOR
DE GEKTE

MET
BIJDRAGEN
VAN

Dick Swaab
Esther van Fenema
Wouter Kusters

INHOUD

9
INLEIDING

11
Laurens De Vos & Lottie
Bakker:
**Waanzin. De slang die in
haar eigen staart bijt**

39
DEEL I.
KLINISCHE WAANZIN

41
Lieuwe de Haan & Joost
Haarsma:
Zelfgevoel en psychose

59
Esther van Fenema:
**Waanzin. De niet ingeloste
voorspelling**

79
Dick Swaab:
**De neurobiologie van
de relatie tussen
neuropsychiatrie
en kunst**

101
DEEL II.
ACTIVISME, VERZET
& INCLUSIE

103
Wouter Kusters:
**Afwijkingen in het
duister. Over vleermuizen,
vluchtelingen, visionairen
en filosofen**

123
Paul Moyaert:
**De therapeutische
relevantie van
Anti-Oedipus. Een
krankzinnige ode
aan het leven?**

153
Gemma Blok:
**Patiënten in verzet. Acti-
visme rond de psychiatrie
sinds de negentiende eeuw**

171
Sven Unik-ID:
Ruimte voor waanzin

189
DEEL III.
WAANZIN IN KUNST
EN CULTUUR

191
Laurens De Vos & Lottie
Bakker:
**Van volheid naar leegte.
De taal van waanzin**

211
Sofie Vandamme:
**Waaanzin in witte inkt.
Een historische
verkenning van
vrouwelijke waanzin
in de literatuur**

231
Anke Brouwers:
**Enter Ophelia. 'De
vrouwelijke ziekte'
in het Hollywood
van de jaren
veertig**

INLEIDING

WAANZIN. DE SLANG DIE IN HAAR EIGEN STAART BIJT

Laurens De Vos en Lottie Bakker

In wat waarschijnlijk het bekendste toneelstuk ter wereld is, maakt Polonius de mentale staat op van de zoon van koningin Gertrude, Hamlet. *‘Mad call I it. For, to define true madness, What is ‘t but to be nothing else than mad?’*¹ Wat is waanzin anders dan gek zijn? In Shakespeares stuk is het schier onmogelijk om vat te krijgen op Hamlets waanzin, en dus ook op de prins zelf, die erdoor behekt lijkt. Zijn gedragingen en uitspraken kunnen plots op talloze manieren geïnterpreteerd worden; temidden van de duistere gekte kan overal wel een streepje licht ontwaard worden dat de waarheid blootlegt. De vraag naar wat waanzin nu precies is, blijft onbeantwoord. Net als Hamlets vermoorde vader is een adequate omschrijving van het begrip een spook dat verschijnt en verdwijnt, iets waar we met de beste wil van de wereld geen grip op krijgen. Als puntje bij paaltje komt, komen we terug uit bij het begin: waanzin is niets anders dan waanzinnig gedrag stellen. Waanzin is een slang die in haar eigen staart bijt.

Waanzin blijkt zich niet te willen laten vatten, biedt weerstand tegen elke poging tot interpretatie of betekenistoekenning. De term zelf lijkt de onmogelijkheid van zijn eigen definitie reeds in te sluiten.

Het prefix van waanzin sluit aan bij ‘wan’ zoals in bijvoorbeeld wanorde, wanbeleid, wanbetalers of wansmakelijk. Het heeft dus niets met wanen of hallucinaties te maken, maar betekent letterlijk gebrek aan zin, leeg van zin. Etymologisch is ‘waan’ verwant aan het Engelse ‘*to wane*’ – afnemen – en beide gaan terug op het Latijnse ‘*vanus*’ – leeg. Via het woord en de taal – het instrument bij uitstek om zin te geven – proberen we net tot datgene te komen dat buiten het zinnige ligt. De zin moet haar eigen excès vormgeven; dat is de kwadratuur van de cirkel.

Die letterlijke onvoorstelbaarheid en onvatbaarheid blijkt ook uit de overdrachtelijke betekenis van het woord; het slaat dan op iets dat nergens op slaat. Iets dat we niet kunnen vatten omdat het te destructief, te irrationeel, te onlogisch, te gevaarlijk is. Tienduizenden onschuldige mensen die het slachtoffer worden van raketaanvallen in een oorlog is waanzin, net als het vooruitzicht dat een omaatje omwille van haar hoge leeftijd straks misschien wel haar rijexamen opnieuw zou moeten doen, hoewel ze in haar hele leven nog nooit een ongeval heeft gehad. Waanzin. De koning die tijdens de formatieperiode in tijden van klimaatopwarming vier keer moet worden ingevlogen vanuit zijn vakantieresidentie in Frankrijk? Waanzin. Of dat we meer weten over wijn dan over moedermelk, dat is in de ogen van sommigen je reinste waanzin. Op de periode van de covidcrisis kunnen we nu alleen maar terugkijken als pure waanzin. Naar fundamentalisten verwijzen we als religieuze waanzinnigen. Allemaal lukraak uit de actualiteit geplukte voorbeelden. Wat niet meer binnen de redelijkheid, binnen het zinnige valt, is waanzin.

Het hoeft overigens niet altijd een negatieve connotatie te hebben. Een beklimming buiten categorie tijdens de derde week van de Ronde van Frankrijk is voor de renners je reinste waanzin, net als het bungeejumpen waarbij je van pure spanning je broek hebt vol geplast. Als het licht zich met een waanzinnige snelheid verplaatst, betekent

dit dat we er ons geen voorstelling van kunnen maken. Het wordt dan gebruikt in de betekenis van hallucinant, wat op zich ook weer ontleend is aan het domein van de waanzin. En die laatste paddotrip, die was echt te gek, een synoniem dat in tegenstelling tot waanzinnig enkel in een positieve context gebruikt kan worden.

Waanzin wordt zo een woord dat naar de grondeloosheid van de taal als zodanig verwijst. Of anders gezegd, waanzin verwijst niet alleen naar wat buiten het domein van het talige ligt, het begrip functioneert meteen ook als de sluitsteen die het buitentalige maskeert. Alles begint en eindigt bij taal. Woorden worden vaak omschreven aan de hand van hun tegengestelde. Opmerkelijk genoeg echter heeft waanzin geen tegenstelling. We moeten ons al gaan uitputten in omschrijvingen zoals ‘mentale gezondheid’ of ‘geestelijke helderheid’. Het Engels kan bogen op ‘*sanity*’, maar in vele andere talen, waaronder het Nederlands, gaapt bij het lemma voor het contrast met waanzin een lexicale leegte. Blijkbaar vinden we mentale helderheid zo evident dat onze taal er geen woord voor heeft. Het alternatief dat in de moderne tijd dan vaak naar voren geschoven wordt is rede of redelijkheid. Wie niet krankzinnig is, dient zich op een rationele manier van zijn hersenen te bedienen.

WAANZIN IN DE PSYCHIATRIE

Wie er vandaag een krant op naslaat, botst bijna als vanzelf op artikels waarin waanzin een rol speelt, of een van haar vele verschijningsvormen, zoals gestoordheid, krankzinnigheid, ontsporing, psychose, paranoia, schizofrenie, ontoerekeningsvatbaarheid of verwardheid. Vaak wordt waanzin aangevoerd om een dader van verantwoordelijkheid te ontslaan. Maar ook voor de samenleving is een misdaad, aanval of aanslag die gepleegd wordt door een gestoorde man of vrouw een opluchting, aangezien die buiten de redelijke mogelijkheid valt om

verijldeld of voorkomen te kunnen worden. Het ontslaat de maatschappij ook van de vaak lastige, want reflexieve, taak om naar motieven te zoeken. Wat met waanzin te maken heeft, is niet te voorzien en niet te voorkomen. Het lijkt ingecalculerde schade.

Vanzelfsprekend is waanzin niet hetzelfde als psychose. Het eerste begrip wordt vooral gebruikt in historische en literaire contexten, terwijl psychose voornamelijk tot het medische discours behoort. Waanzin wordt meestal breder opgevat dan psychose, omdat het ook andere medisch beschreven stoornissen behelst, zoals depressie, eetstoornissen of bipolaire stoornissen. Psychose wordt ook wel gezien als de meest pure vorm van waanzin. Omdat we in dit boek precies verschillende aspecten van en perspectieven op waanzin aan bod willen laten komen, hebben we voor die allesomvattende term waanzin gekozen. Voor sommige lezers zal die oubollig overkomen, of – zeker voor mensen die van nabij een psychose hebben meegemaakt bij zichzelf of hun omgeving – misschien zelfs denigrerend. Uiteraard is het niet de bedoeling mensen voor het hoofd te stoten door het gebruik van een woord dat rauw en onverbloemd oogt (en het ook is). Daar staat tegenover dat het exclusieve gebruik van de term psychose ons te veel in een medisch keurslijf zou vastzetten, terwijl waanzin, getuige de voorbeelden hierboven, stevig ingebed is in ons taalgebruik en bovendien een rijke geschiedenis heeft, zowel in de letterlijke als de overdrachtelijke betekenis van het woord.

In de huidige psychiatrische praktijk worden psychoses beschreven en geclassificeerd in de *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (DSM-5, 2013), de bijbel van de psychiatrie, onder het hoofdstuk ‘Schizofreniespectrum en andere psychotische stoornissen’.² Men gaat ervan uit dat een aantal kenmerken aanwezig moet zijn om een diagnose schizofrenie of een psychotische stoornis te stellen.

Het eerste kenmerk dat beschreven wordt in de DSM-5 is de aanwezigheid van wanen. Dat zijn vaststaande overtuigingen, waarvan

de persoon in kwestie niet af te brengen is, ook al is er feitelijk bewijs dat de overtuigingen tegensprekt. Er wordt daarbij een onderscheid gemaakt tussen bizarre en niet-bizarre wanen. Bij een bizarre waan is de overtuiging overduidelijk onaannemelijk en onbegrijpelijk voor andere mensen met dezelfde culturele achtergrond, en stoelt de overtuiging niet op ervaringen uit het dagelijkse leven. Weinigen zullen geloven dat uitgerekend jij de nieuwe messias bent. Bij een niet-bizarre waan gaat het om een overtuiging die afgeleid is van het dagelijkse leven en die niet buiten het bereik ligt van wat mogelijk is. Komen we hier niet al zeer sterk in de buurt van complotdenken? Dat er een gebied in alle grijsinten tussen beide ligt, hoeft geen betoog.

Het tweede kenmerk is de aanwezigheid van hallucinaties. In de DSM-5 worden hallucinaties omschreven als zintuiglijke ervaringen zonder externe stimulus. Deze ervaringen zijn levendig en helder, hebben de volledige kracht en impact van normale waarnemingen, maar staan niet onder controle van de persoon die ze ervaart. Deze waarnemingen vinden plaats bij helder bewustzijn en zijn geen normaal onderdeel van de religieuze ervaring binnen sommige culturele contexten. Hallucinaties kunnen betrekking hebben op alle zintuigen, maar de meest bekende zijn auditieve hallucinaties, zoals stemmen horen.

Ten derde wordt psychose gekenmerkt door gedesorganiseerd denken of spreken. Uit het spreken van de patiënt blijkt een stoornis in het denken. Gedesorganiseerd denken komt bijvoorbeeld tot uiting doordat iemand vaak van onderwerp verandert, doordat iemands antwoorden slechts zijdelings of helemaal niet met de vragen die gesteld zijn te maken hebben, of doordat het spreken onbegrijpelijk is.

Ook ernstig gedesorganiseerde of abnormaal motorische gedragingen wijzen in de richting van een psychose. Dit kan uiteenlopende verschijningsvormen aannemen, van kinderlijk gedrag en onvoorspelbare agitatie tot problemen binnen elke vorm van doelgericht gedrag,

waaronder dagelijkse bezigheden. Een bijzondere vorm daarvan is katatonie, een opvallende afname van het reactievermogen op de omgeving, wat ook weer in tal van vormen kan voorkomen.

Ten slotte is er dikwijls sprake van negatieve symptomen. Gevoelens, gedachten of gedragingen die er voorheen wel waren, ontbreken nu deels of helemaal. Patiënten zijn ook geneigd zich sociaal terug te trekken, hun omgeving minder aandacht te schenken, en vertonen een gebrek aan energie.

Als minstens één van de eerste vier kenmerken aanwezig is, kan de diagnose psychose gesteld worden. Psychose treedt op zowel bij schizofrenie als andere psychotische stoornissen, maar de grootste verschillen daartussen hebben te maken met de duur van de psychose(n), de prevalentie, de prognose en de mate van herstel. Vaak wordt er pas van schizofrenie gesproken als positieve en negatieve symptomen samen optreden, langdurig voorkomen en ernstige achteruitgang in het functioneren veroorzaken.

Over de oorzaken van psychose heerst nog veel onduidelijkheid. Algemeen wordt aangenomen dat genetische en sociale factoren een rol spelen. In de hersenen treedt een ontregeling van het dopaminesysteem op. Psychose is dan ofwel het resultaat van misgelopen psychische processen of van een inadequate aanpassing aan de realiteit. Specifiek voor taal geldt dat andersoortig taalgebruik van de psychoticus wordt gezien als bewijs voor een stoornis in het denken.

WAANZIN ALS CULTUREEL BEGRIP

Ook al konden we waanzin etymologisch terugvoeren naar ‘wan-zin’, of dat daarom ook betekent dat er een gebrek aan zin is opgetreden, is voer voor discussie. Evengoed kunnen we stellen dat een psychose een teveel aan betekenis genereert; alles uit de ‘buitenwereld’ wordt in ijltempo van een nieuwe, hoogstpersoonlijke betekenis voorzien.

Dat betekent dat de codes waarvan we allemaal gebruikmaken om ons dagelijkse leven te organiseren, wegvallen. Min of meer vaststaande verbindingen tussen een teken en zijn betekenis worden ontbonden, en vervolgens wordt aan die tekens een nieuwe betekenis toegekend die voor de buitenwereld evenwel nog moeilijk of totaal niet meer bevattelijk is. Een witte balk temidden van een rood veld zal dan niet meer als een verbodsbord gezien worden, maar als het teken van een van bloed omgeven brievenbus, en dus staat het buiten kijf dat de post van de komende dagen een immanent gevaar inhoudt.

Ook woorden worden uitgekleeft en van nieuwe betekenissen voorzien. De Poolse hoofdstad Warschau is in het Engels Warsaw, letterlijk ‘de oorlog is gezien’, wat de deur openzet naar allerlei associaties met de Tweede Wereldoorlog.³ Dit spel met woorden is niet zo erg verschillend van wat dichters met taal vermogen. Ook zij leggen op basis van het klankmatige of door woorden te verknippen en anders te plakken verbanden die ‘normale’ woorden of woordcombinaties niet hebben.

Waaanzin heeft altijd al tot onze verbeelding gesproken, om tal van redenen. We lijken er bang van, maar zijn er ergens toch ook toe aangetrokken. *Horror et fascinans*, zoals de Romeinen dat zo mooi wisten te vatten. De angst en fascinatie die waanzin oproept, zijn twee kanten van dezelfde medaille, en die heet identificatie. We kunnen ons heel makkelijk vereenzelvigen met iemand die ‘een slag van de molen’ gekregen heeft. Veel hoeft er niet te gebeuren om van zin naar waanzin af te glijden. Dat controleverlies beangstigt ons, maar intrigeert ook. ‘Al lachend zegt de zot de waarheid,’ luidt een oud gezegde. De Dwaasheid in Erasmus’ *Lof der zotheid* is het daarmee eens; gekken spreken altijd argeloos de waarheid, want anders dan vele anderen die zwart denken maar wit spreken hebben zij het hart op de tong.⁴ Ook aan de figuur van de middeleeuwse nar wordt de eigenschap toegeschreven de waarheid in pacht te hebben. Hoe weinig samenhangend

ook, in het spreken van psychotici zitten vaak voldoende aanknopingspunten met onze werkelijkheid om hun boodschap toch bepaalde betekenis toe te dichten. Net zoals in de uitspraken van de sfinx of het orakel bij de oude Grieken doen we verwoede pogingen het hermetische te ontsluiten. De moeilijkheid die we ondervinden om met het onverklaarbare om te gaan, trachten we te overwinnen door alsnog een verklaring aan te dragen. Voortdurend zoeken we, Claudius in *Hamlet* parafraserend, ‘*method in madness*’, ook waar die er vaak niet is. Zo herwinnen we de (illusie van) controle over wat initieel ons bevattingsvermogen te boven ging.

Ook vandaag kunnen we nog steeds niet de vinger leggen op wat waanzin nu werkelijk is. Geen enkele psychiatrische stoornis kan teruggevoerd worden tot een ziekte-entiteit.⁵ Wel zijn mentale stoornissen vaak verbonden aan een bepaalde politiek-ideologische overheersende normativiteit. Zo werd pas door de groeiende emancipatiebeweging van de homogemeenschap homoseksualiteit in 1973 uit de DSM als stoornis geschrapt. In de laatste editie – de DSM 5 – is dan weer de ‘normoverschrijdende gedragsstoornis’ opgenomen, een grensoverschrijdende geestesstoornis die zich uit in ‘gedrag dat de rechten van anderen schendt of belangrijke maatschappelijke normen overschrijdt’. Het kleinste kind ziet dat hieronder elke misdaad en zelfs misstap gevat kan worden, en dat blijkt ook uit de criteria die de DSM opsomt; daaronder vinden we onder meer spijbelen, ’s nachts van huis weglopen, vechten, pesten, wreedheid tegenover mensen of dieren, aanranding, inbraak, winkeldiefstal en brandstichting.⁶ Dat leest als een strafwetboek eerder dan als een psychiatrisch handboek, maar het gewicht dat de samenleving in de nasleep van de #MeToo-beweging aan grensoverschrijdend gedrag toekent, kon de psychiatrie niet aan zich voorbij laten gaan. Het is met andere woorden de samenleving die bepaalt waar de grens ligt, en dus ook welke manifestaties van waanzin voorbij die grens liggen.

Dat is meteen de reden waarom cultuurwetenschappers zo’n grote interesse tonen voor waanzin, dat in al zijn verschijningsvormen een spiegel vormt voor het tijdsgewricht waarin ze zich voordoen. Zo kunnen eetstoornissen gezien worden als een direct gevolg van de opkomst van de beeldcultuur in deze eeuw. Voor 2000 kwamen anorexia nervosa of boulimia nervosa in de behandelkamer van de psychiater nauwelijks voor. Ook burn-outs zijn een recent fenomeen dat gekoppeld kan worden aan een ontwrichte relatie tot ons werk, hetzij door een teveel aan werk, hetzij door emotionele en onverschillig makende vervreemding van het takenpakket. In die zin vertelt de opsomming van stoornissen ons niet alleen iets over psychiatrische ziektebeelden, maar ook veel over een bepaald tijdsgewricht. Als we de geschiedenis van waanzin in kaart brengen, schrijven we ook een cultuurgeschiedenis. Waanzin onttrekt zich immers niet aan de tijd waarin het telkens opnieuw anders gedefinieerd wordt. Het is geen natuurlijk gegeven.

Een ander voorbeeld van hoe waanzin komt en gaat op de golfslag van de tijd, zien we bij paranoia. Heel lang werd achtervolgingswaan als een aparte stoornis beschouwd, maar de laatste tijd merken we dat die een beetje in de vergetelheid is geraakt; uit de mode, zouden we bijna durven zeggen. Gedegradeerd. Pluto van de psychische stoornissen. Tegenwoordig worden paranoïde wanen enkel nog erkend als een van de mogelijke symptomen van een onderliggende psychose. Paranoia als een op zichzelf staande stoornis wordt evenwel nog nauwelijks gediagnosticeerd. Zou het kunnen dat in een hypergeïndividualiseerde samenleving waarin wij worden opgevoed met de idee dat wij als ondernemer van ons eigen leven elke ander als een concurrent moeten zien, paranoia opgeschoven is van stoornis naar normaliteit? Op school moeten we het vooral beter doen dan de vriendjes, in onze carrière meten we ons met hoe hoog vrienden en familie op de ladder zijn opgeklimmen. Dat heeft voor een snelle verbroekeling van het

maatschappelijk weefsel gezorgd, maar ook voor de perceptie van onze naasten als directe concurrenten. Geen wonder dus dat een paranoïde ingesteldheid zich gaandeweg in ons allen genesteld heeft. In een dergelijk *dog eat dog*-klimaat komt het gevaar voor messteken, verraad en intriges van overal.

Het verdwijnen van paranoia van de diagnostische radar betekent dus niet dat het verschijnsel niet meer voorkomt; wel integendeel: het betekent eerder dat het zo alomtegenwoordig is dat het niet meer als stoornis gezien wordt. Wat te denken bijvoorbeeld van het alsmaar verder oprukkende leger complotdenkers, paranoia in zijn publiekelijk meest zichtbare vorm, maar niet als zodanig benoemd? Op een iets minder uitgesproken niveau, maar als fenomeen nog veel wijdverbreider, ondergraaft ook het op paranoia geënte wantrouwen tussen burgers en overheden onze democratie. Mensen hebben niet meer het gevoel dat politiek en ambtenarij voor hen ten dienste staan, maar dat de overheid haar burgers eerder als potentiële rivalen ziet die te allen tijde gewantwoord moeten worden. Die paranoia bereikte haar voorlopige hoogtepunt in de toeslagenaffaire, waarbij duizenden mensen onterecht door de Nederlandse overheid van belastingfraude werden beticht. In het dagelijkse leven manifesteert collectieve paranoia zich in een voortdurend uitdijende bureaucratie. Als niemand nog te vertrouwen is, moet alles op papier (of digitaal) ‘geregeld’ worden. Het gevolg is een administratie die als een olievlek onmogelijk in te dammen valt. In de zorg schreeuwt men om administratieve ontlasting om meer handen aan het bed te hebben, maar opeenvolgende kabinetten hebben er hun tanden op stuk gebeten. Hetzelfde verhaal in het onderwijs. Schrappen in de bureaucratische rompslomp blijkt een onmogelijke opgave. De papierberg wordt alleen maar hoger en groter. En uiteraard houden we elkaar ook onderling in een contractuele wurggreep. In de slaapkamer betekent *better safe than sorry* niet langer dat je op tijd een condoom tevoorschijn frommelt, maar wel

een schriftelijke overeenkomst die stelt dat beide partners in nuchtere toestand onderling instemmen om tijdens de nacht van die bepaalde zaterdag op zondag met elkaar van bil te gaan. Zelfs in bed regeert de paranoia. Paranoia is overal behalve in de therapieruimte, zouden we met een boutade kunnen stellen.

Niettemin wordt dat normatief afwijkend gedrag vaak zonder meer als een disfunctie van de hersenen voorgesteld. Maar au fond is de hele DSM, aldus de Nederlandse wetenschapsfilosoof Trudy Dehue, niet meer dan ‘een uitgebreid hedendaags etiquetteboek of een handleiding voor goed burgerschap’.⁷

HERSENZIEKTE OF GEESTESZIEKTE?

En zo rijst de vraag hoeveel verder we nu staan in de diagnose en behandeling van waanzin dan pakweg bij de Oude Grieken. Al in de vijfde eeuw voor Christus ontwikkelde Hippocrates de theorie van de *humores*: het evenwicht tussen de vier sappen in het lichaam staat garant voor een goede lichamelijke en geestelijke gezondheid. Als zich echter een teveel aan bloed, zwarte gal, gele gal of slijm opstapelt, zal dat een nefaste werking hebben op iemands temperament. In de tweede eeuw zal de bijzonder invloedrijke arts Galenus deze theorie verder uitbouwen tot een hoeksteen van de latere westerse middeleeuwse geneeskunde. Deze leer wist goed te gedijen mede dankzij de Katholieke Kerk, voor wie het uitgesloten was dat waanzin een ziekte van de ziel zou kunnen zijn; die is immers goddelijk. De toeschrijving van zwakzinnigheid aan een ongebalanceerde verdeling van de lichaamssappen onttrok de ziel aan de mogelijkheid gecorrumpeerd te zijn.⁸ Tot in de negentiende eeuw zal de temperamentenleer een doorwerking blijven kennen.

Begin twintigste eeuw blaast de Duitse psychiater Emil Kraepelin de somatische droom – waanzin als hersenziekte – nieuw leven in.

Hij stelt een taxonomie op van waanzinnige verschijningsvormen en munt de term '*dementia praecox*' om de geestelijke aftakeling bij de waanzinnige te omschrijven, op zich niet zo heel verschillend van wat de Grieken 'manie' noemden. Zijn werk lag aan de basis van de latere DSM. Iets later zal de Zwitserse psychiater Eugen Bleuler de ziekte omdopen tot schizofrenie, om de dissociatie, desintegratie en splitsing waarmee waanzin gepaard gaat beter tot uitdrukking te laten komen. Opnieuw was de tijdsgeest bepalend voor hoe er naar waanzin werd gekeken; verbrokkeling en fragmentatie typeren het modernisme in kunst en cultuur aan het begin van de twintigste eeuw. Nog eens honderd jaar later heeft het kind opnieuw een andere naam gekregen, en spreken we over psychose.

Ons onvermogen om geestesstoornissen als een hersenziekte aan te duiden, belette de psychiatrie niet in haar behandeling over te gaan tot drastische ingrepen in de hersenen. Vanaf 1930 proberen artsen waanzin letterlijk te lijf te gaan met lobotomie, insulineshocktherapie en elektroshocktherapie.⁹ Gaandeweg groeide daarover de verontwaardiging, wat leidde tot de opkomst van de antipsychiatrie vanaf de jaren zestig. Die beweging voer scherp uit tegen de pseudowetenschappelijke aannames van de psychiatrie en het dwingende disciplinerende en normatieve gedachtegoed dat zij uitdroeg. Zij kreeg daarbij de wind in de zeilen toen David Rosenhan in de Verenigde Staten zijn befaamde experiment opzette waarbij hijzelf en verschillende van zijn assistenten zich aanmeldden bij psychiatrische instellingen. Bij binnenkomst vertelden zij een auditieve hallucinatie gewaar te worden, maar ze gedroegen zich verder perfect normaal nadat zij geïnterneerd waren. Niettemin werden zij allen gediagnosticeerd als schizofreen.

Net omdat we er tot dusver niet in geslaagd zijn waanzin precies te diagnosticeren, laat staan een lichamelijke oorzaak in de hersenen te detecteren, spreekt men vandaag veel meer over 'symptoomdimensies' die erop kunnen wijzen dat iemand een positie inneemt op het

'psychosespectrum'. Psychotische symptomen kunnen variëren in ernst, aantal en duur en worden daarom op een schaal geplaatst die loopt van 'normaal functioneren' tot 'ernstig psychotisch'. Daarbij wordt ervan uitgegaan dat iedereen vatbaar is om in een psychose terecht te komen. Ongeveer 15% van de bevolking heeft effectief ooit een psychotische ervaring.¹⁰ Zo wordt het taboe dat lange tijd op waanzin gerust heeft, als een geestesziekte die toch vooral de marginale 'ander' treft, een beetje doorbroken. Maar er blijft werk aan de winkel om het besef breed ingang te doen vinden dat een psychische stoornis even 'normaal' is als een lichamelijke aandoening. Sterker nog, mocht de samenleving waanzin iets minder beschouwen als behorend tot de ander en wat meer als iets eigens, dan ligt daarin al een groot deel van de oplossing geborgen. In tijden van verwarring hebben psychotici net nood aan ankerpunten, en net daarom zijn zij meer dan ooit gebaat bij een vertrouwde omgeving die hen benadert met geduld, liefde en begrip.

IS HET WEL ECHT DE GEK DIE WAANZINNIG IS? OF TOCH DE MAATSCHAPPIJ?

De dubbelzinnige houding die we aannemen tegenover waanzin – we vinden het afstotelijk en zijn er bang voor, maar voelen ons er ook toe aangetrokken – gaat terug op een van de meest fundamentele filosofische vragen die raken aan ons bestaan. Wat is de relatie tussen onze natuur en cultuur? Hoe bepaalt onze opvoeding de manier waarop wij in het leven staan en functioneren binnen een samenleving? Moeten we onze opvoeding zien als een emanciperend project dat ons uit het moeras trekt van onwetendheid, boersheid en ongecontroleerdheid waarin ook andere zoogdieren vertoeven, of knipt diezelfde opvoeding ons in de loop der jaren steeds meer de vleugels, teneinde ons

in te passen in het verwachtingspatroon waaraan ‘een goed persoon’ moet voldoen?

In de moderne tijd is de eerste visie de meest verbreide. We worden geboren als machines van goesting of – in meer psychoanalytische termen – van lust en drift. Enkel door een volgehouden, disciplinerende opvoeding treden we de wereld van de mentale gezondheid binnen. Doen wat er van ons verwacht wordt, kenmerkt de mensen die bij zinnen zijn. Daarover is zelfs aan het begin van de zestiende eeuw de Dwaasheid het eens in Erasmus’ *Lof der zotheid*.¹¹ Wie zich niet weet aan te passen aan de omstandigheden en daarentegen in elke situatie hetzelfde gedrag stelt, is niet goed bij zinnen. Drink je in een café geen wijn, dan kun je maar beter vertrekken. Erasmus geeft nog een ander voorbeeld. Iemand die zich niet kan overgeven aan de fictie van een toneelstuk en in de zaal luidkeels begint te roepen dat het allemaal bedrog is, die bederft het kijkplezier voor iedereen en zal als een gek de zaal uit geëscorteerd worden, hoewel hij natuurlijk geen ongelijk heeft. Zo zetten wij ook, zo vervolgt Erasmus, in het dagelijkse leven tal van maskers op; het ene moment zijn we echtgenote, het volgende vader, dan weer collega en vervolgens klant bij de bakker. In al die situaties nemen we een andere rol aan, en wie niet in staat is de flexibiliteit aan de dag te leggen om als een kameleon van kleur te veranderen zal door de goegemeente al gauw als een zonderling gezien worden. De mogelijkheid te kunnen nadenken, ons analytisch vermogen en het gebruik van ons ‘gezond verstand’ staan garant om niet in waanzin te vervallen.

Verstand, ratio, denkvermogen: als daar de sleutel tot mentale gezondheid ligt, dan hoeft het niet te verbazen dat het lichaam de plaats is waar de waanzin huishoudt. Zowel kinderen als zwakzinnigen, gespeend van de meeste rationele vermogens, tonen zich ongeremd in hun lichamelijke driften. Boeren, flatulentie, schreeuwen of seksuele lust; voor de moderne mens getuigt een gebrek aan

zinnelijkheid van een gebrek aan zinnigheid. Wie te veel zijn instincten en driften volgt, is onaangepast en onzinnig. Vandaar dat gekken en kinderen vaak over dezelfde kam geschoren worden. Ze zijn ongecontroleerd, onvoorspelbaar en kunnen zich niet in taal uitdrukken. Ook wie aan waanzin lijdt, is ‘kinds’.

Het op afstand houden van waanzin komt dan vooral neer op het op afstand houden van het lichaam. Maar de definitie van mentale gezondheid als een vlucht van ons lichaam berust op een illusie, zo poneert ook de Britse psychoanalytist Adam Phillips in *Going sane*.¹² Het proces van opgroeien bestaat erin de onzinnigheid van het kind achter ons te laten en ons te ontwikkelen tot stabiele, rationele wezens. Die idee past in het joods-christelijke gedachtegoed waarin de mens, geboren met een erfzonde, het kwade moet overwinnen om tot het goede en goddelijke te komen. Het leven is een veldcross waar we ons enkel door de modder naar het podium kunnen ploeteren.

Doordat waanzin zich volgens deze gedachtegang, in tegenstelling tot psychische stabiliteit, voornamelijk manifesteert in lichamelijk onaangepast gedrag, komt ook seksualiteit in het vizier. Niet zelden worden seks en waanzin – beide geënt op het lichaam – met elkaar verknoot. In de middeleeuwen was de idee dat waanzin zijn oorsprong vond in liederlijkheid wijdverbreid. Bovendien schreef het christelijke gedachtegoed die losbandigheid toe aan omgang met de duivel, die de mens verleidt om toe te geven aan zijn meest basale instincten. Iemand die ‘als door de duivel bezeten is’ werd daarom gezien als een ‘zwakzinnige’ man of vrouw met weinig of geen ruggengraat. Vanaf de late vijftiende eeuw rolt een golf van heksenverbrandingen over Europa. Heksen werden ervan beschuldigd de minnares van de duivel te zijn, en zich over te geven aan duivelse orgieën. Vandaar dat vooral alleenstaande vrouwen het slachtoffer werden van heksenvervolgingen, waarvoor bij ons de provincie Gelderland het epicentrum vormde. Niet toevallig situeert het Middelnederlandse verhaal van Mariken

van Nieuwmeegen zich in deze streek. Aangezien dit meisje gedurende zeven jaar verkerend heeft met de duivel, is ook zij een heks. Branden voor haar zonde moet zij niet, maar met een gedwongen opsluiting in een streng klooster is haar boetedoening ook niet van de poes.¹³

Op het einde van de negentiende eeuw vervelt de figuur van de heks van een op (bij)geloof gebaseerde duivelminnares tot een op (pseudo)wetenschap gestoelde hysterica. Neurose en hysterie (het Griekse '*hystera*' betekent baarmoeder) spruiten volgens de in opgang zijnde ideeën van Freud voort uit een verdrongen seksualiteit. De zenuwziekte krijgt echter bij het grote publiek bekendheid dankzij de vertoningen die de neuroloog Jean-Martin Charcot in het Parijse ziekenhuis La Salpêtrière met zijn hysterische patiënten opvoert. Nadat hij hen onder hypnose gebracht heeft, plooiën zij zich letterlijk naar de gangbare met hysterie geassocieerde poses (denk: tante Sidonia). Het stond iedereen vrij deze opvoeringen bij te wonen. Zo mocht Charcot tot zijn genodigden Freud en Gilles de la Tourette rekenen, maar ook de bekendste Europese actrice van dat moment, Sarah Bernhardt, kwam er inspiratie opdoen voor haar acteerkunst. Hoe kon het ook anders in deze van theatraliteit bolstaande omgeving? Charcot zelf werd, net als zijn beroemdste patiënte Louise Augustine Gleizes, een diva; na afloop van sessies onder hypnose deelde de dokter gesigneerde portretfoto's van zichzelf uit. De pas uitgevonden fotografie speelde overigens een belangrijke rol in de hype die hysterie in Europa zou worden; de theatrale poses die Augustine en andere hysterici aannamen, vonden vlot hun weg naar een breed publiek. In Noorwegen bijvoorbeeld dienden Charcots casestudies van hysterie als model voor Ibsens *Hedda Gabler*.¹⁴

Het zal de lezer wellicht al opgevallen zijn: de connotatie van waanzin aan seksualiteit is voornamelijk voorbehouden aan vrouwen. Niet zelden zien we dat de mannelijke angst en fascinatie voor de vrouwelijke seksualiteit zich uitkristalliseren in een beeld van waanzin,

waarin enerzijds de angst geneutraliseerd kan worden en anderzijds de fascinatie vanop een veilige afstand volop kan worden uitgespeeld. Wat anders is de hysterische pose dan de in de mannelijke blik geseksualiseerde, submissieve vrouw, het beeld van de vrouw zoals het door de man gefantaseerd wordt: willoos, sensueel en vol overgave? Een beeld dat opvallend sterk lijkt op een vrouw die in katzwijn valt. Ook dat tekent de geschiedenis van waanzin: als een instrument om vrouwen in het gelid te krijgen. Of anders gezegd: in de mannelijke pas te doen lopen.

We hadden het over een dubbelzinnige houding ten opzichte van de relatie tussen natuur en cultuur. Niet iedereen heeft onze opvoeding naar volwassenheid steeds gezien als een ontwikkeling tot zinnigheid. Precies omdat de opname in een cultureel stelsel onze kinderlijke impulsen kortwiekt, zien zij daarin de oorzaak van alle kwaad en zelfvervreemding waarmee de mens zich geconfronteerd ziet. Hoe kan het anders dat een mens ziek wordt in een maatschappij die op een zo dwingende manier iedereen in hetzelfde keurslijf duwt, zonder rekening te houden met individuele verlangens, dromen, ambities en verwachtingen? De opvoeding is erop gericht mensen hun spontaniteit en creativiteit af te nemen. In de plaats daarvan worden we geheersenspoeld met een restrictief denkkader dat past binnen het door de maatschappij vooropgestelde normennarratief. Als een harde schijf wordt onze kinderlijke rijkdom van geest tijdens de volwassenwording overschreven door een voorgeprogrammeerd programmaatje; de sporen van wat gewist is, blijven zich evenwel laten gelden. Diep hebben zij zich in onze ziel gegroefd, en ze confronteren ons continu met de weidsheid die ons denken eens, in een lang vervlogen kindertijd, innam. In een mix van verbazing, amusement en ontroering horen we onze kleuters aan, die in hun kinderlijke naïviteit verbanden leggen en redeneringen opzetten die, mochten wij ze als volwassenen maken, van de pot gerukt zouden lijken, maar bij hen getuigen van

denkprocessen waarvan de duimschroeven nog niet zijn aangedraaid. Alles kan, alles mag.

Zeker in de romantiek, vanaf eind achttiende eeuw, wint de idee aan populariteit dat de vrije mens door de maatschappij aan banden wordt gelegd. Een voortrekker van die beweging was de Franse filosoof Jean-Jacques Rousseau. De mens wordt geboren als een intrinsiek goed wezen, maar wordt gecorrumpeerd door de maatschappij, waarin hem bedrog, gehuichel en egoïsme worden aangeleerd. Met name de idee dat iemand eigenaar kan zijn van een stuk land, zag hij als de wortel van alle kwaad, waaruit familieruzies, moorden, oorlogen en armoede voortsproten. Rousseau trok lering uit het leven bij primitieve volkeren. Die leven in een soort natuurtoestand, waarin zij enerzijds de nietsontziende wreedheid van dieren achter zich hebben gelaten maar zich anderzijds nog niet het egoïsme en individualisme van de huidige mens eigen hebben gemaakt.

OPKOMST VAN DE ANTIPSYCHIATRIE

Rond de jaren zestig van de vorige eeuw krijgt de overtuiging dat de maatschappij eerder zelf ziekmakend is opnieuw wind in de zeilen. Dat past perfect binnen de tijdsgeest van anti-autoritarisme. De seksuele revolutie van mei '68 gaat gepaard met een veel bredere beweging die alle vormen van autoriteit van hun sokkel stoot. In de medische wereld staat de zogenaamde antipsychiatrie op. Die klaagt de repressieve behandelstijl van geesteszieke patiënten aan en draait de rollen om; eerder is het de maatschappij die ziek is dan de mensen die ze beweert te willen genezen. Een aantal boeken beroeren de geesten van het grote publiek én de intelligentsia met betrekking tot de autoritaire behandelingen van mentaal zieke patiënten. *One flew over the cuckoo's nest* beschrijft het leven binnen een psychiatrische instelling, waar een autoritaire zuster de plak zwaait en de patiënten/gedetineerden

vernedert, mishandelt en tegen elkaar opzet om haar machtslust bot te vieren. De komst van hoofdpersonage McMurphy schudt de onder invloed van het meedogenloze instellingsregime tot kasplantjes verworpen patiënten opnieuw tot leven. Met zijn roman leverde auteur Ken Kesey een snoeiharde kritiek op de manier waarop psychiatrische patiënten behandeld, of beter mishandeld, werden. Naast elektroshocks was een van de technieken die de arts ter beschikking stond lobotomie, waarbij bepaalde verbindingen in de hersenen doorgesneden werden. Vooral mensen die leden aan schizofrenie, depressie of epilepsie kwamen ervoor in aanmerking, vaak echter buiten hun eigen medeweten en instemming. Dat het snijden in hersenkwabben tot een hoogst onzeker resultaat leidde, en in het ergste geval patiënten tot zombies herschiep, hoeft weinig betoog. Onder druk van de antipsychiatriebeweging, die op de onmenselijkheid van de behandeling wees, werd ze later teruggeschroefd. Mede door de populariteit van films als *One flew over the cuckoo's nest*, die ons beeld van de psychiatrie tot op vandaag bepalen, blijven mensonterende ingrepen zoals lobotomie in de collectieve beeldvorming sterk aanwezig, zoals ondermeer blijkt uit de berusting waarmee het gecolloqueerde hoofdpersonage in *4.48 Psychosis* van de Engelse toneelschrijfster Sarah Kane zich overgeeft aan een behandeling die haar misschien iets rustiger in het hoofd kan maken maar wel haar hersenen lamlegt: 'Okay, let's do it, let's do the drugs, let's do the chemical lobotomy, let's shut down the higher functions of my brain and perhaps I'll be a bit more fucking capable of living. Let's do it.'¹⁵

Het tweede boek dat eenzelfde teneur uitdroeg, was *Histoire de la folie à l'âge classique* van de Franse filosoof Michel Foucault. Daarin betoogt hij dat waanzin in de moderne tijd, en met name sinds die op het einde van de achttiende eeuw als een geestesziekte gecatalogeerd werd, een uitsluitingsmechanisme is. Sindsdien staat er een muur tussen waanzin en rede. De taal waarin we spreken over waanzin is

de taal van de rede, die precies door die scheiding niets anders kan zijn dan een voortdurende bron van autoritaire machtsuitoefening. Tijdens de verlichting wordt de rede als de enige poort naar waarheid op het schild gehesen; het irrationele moet zoveel mogelijk naar de achtergrond gedrongen worden. Of beter nog: opgesloten. De zeventiende eeuw ziet de bouw van instellingen waar geesteszieken voortaan van de samenleving kunnen worden gescheiden. Samen met onder andere prostituees en vagebonden werd de aanwezigheid van gekken in de maatschappij als onwenselijk beschouwd, temeer omdat waanzin onder invloed van het christelijke denken als een morele keuze werd gezien. De opdracht bestond er dan ook in gekken opnieuw op het rechte pad te brengen.

Is Foucaults boek meer filosofisch van aard, dan was uit diezelfde periode *The myth of mental illness* van Thomas Szasz, geschreven door een psychiater, veel directer toegespitst op de psychiatrische wereld. Maar net zoals in *Histoire de la folie à l'âge classique* en *One flew over the cuckoo's nest* is de grondtoon bijzonder kritisch voor hoe er werd omgegaan met geesteszieken. Zoals de titel van zijn boek reeds aangeeft, is Szasz ervan overtuigd dat geestesziekten zelfs helemaal niet bestaan. Zij behoren tot de klasse van mythes en kunnen daarom op dezelfde lijn geplaatst worden als godsdiensten of hekserij, die allemaal een passe-partout verklaringsmodel bieden voor wat niet direct op een andere manier uitlegbaar is. Szasz' visie geeft blijk van een scepticisme ten aanzien van een groeiend vertrouwen onder psychiaters in de somatische droom, namelijk dat geestesziekten eigenlijk hersenziekten zijn die een neurologisch defect als oorzaak hebben en binnen afzienbare tijd met psychofarmaca zullen kunnen worden genezen. Maar, zegt Szasz, tegenwoordig worstelen we allemaal met het leven. Wat een geestesziekte genoemd wordt, is au fond wat door iemand – de patiënt zelf, de familie, een arts, een rechter... – als van de norm afwijkend gedrag wordt bestempeld. Of iemand aan grootheden- of

achtervolgingswaan leidt, hangt niet zozeer af van diens uitspraak als zodanig – en daar ligt het fundamentele verschil met lichamelijke ziektes of gebreken – maar van de mening die de buitenwacht daarover heeft. Op zich is er niets verkeerd aan de zin 'Ik ben Napoleon'; dat wordt het wel als iemand daarover een moreel oordeel velt op basis van het feit dat die uitspraak niet overeenkomt met de realiteit van de buitenstaander of de samenleving. Een mentaal symptoom is dus sterk verknoopt met de sociale en ethische context, zoals een lichamelijk symptoom verbonden is met de anatomische en genetische context.¹⁶

In Engeland is het de psychiater R.D. Laing die het uithangbord van de antipsychiatrie wordt. In de emancipatorische geest van de jaren zestig verwierp de auteur van *The divided self* de idee dat wie waanzinnig was, opgesloten moest worden. Het hele psychiatrische behandelmodel moest op de schop. Daartoe nam hij zijn intrek in het in het Londense East End gevestigde gemeenschapscentrum Kingsley Hall. Centraal in de therapie stond een terugkeer naar de kindertijd. Laing, die zelf opgegroeid was in een mentaal ontwricht gezin, was van mening dat de oorsprong van schizofrenie vooral gevonden moest worden in ontspoorde gezinsrelaties. In alle opzichten moest Kingsley Hall het tegendeel worden van de inrichting zoals die beschreven was in *One flew over the cuckoo's nest*. Psychotici zouden er in alle rust kunnen verblijven, zonder blootgesteld te worden aan opsluiting of antipsychotica. Wel verkrijgbaar waren hallucinogene drugs zoals LSD. Regelmatig liepen feestjes uit de hand, en Laing, die door menigeen een sjamaan genoemd werd, inviteerde Sean Connery, op dat moment op het toppunt van zijn kunnen als James Bond, om in Kingsley Hall tegenover hem in de ring te treden voor een worstelpartijtje.¹⁷ Niets was er te gek. Maar aan Laing wordt dan ook de uitspraak toegeschreven dat hij waanzin beschouwde als 'een perfect rationele aanpassing aan een krankzinnige wereld'.

DE ROMANTIEK VAN DE WAANZINNIGE KUNSTENAAR

Ook van dat laatste citaat vinden we enkele decennia later nog een echo terug in *4.48 Psychosis* van Sarah Kane. Daar heeft het personage het over ‘*the chronic insanity of the sane*’.¹⁸ Redenen om deze samenleving compleet gek te noemen, zijn er genoeg natuurlijk. Letterlijk en figuurlijk staat de wereld in brand; tienduizenden mensen komen om in allerhande oorlogen, branden ontzien bossen noch steden, overstromingen herscheppen valleien in naar dood en vernieling ruikende moddervlaktes, en temidden van die klimaatrampen holt het neoliberale kapitalisme zichzelf voorbij. Het aantal mensen dat op het werk uitvalt met burn-outs neemt slag om slinger toe, en ook autisme en eetstoornissen komen steeds vaker voor. Een mens zou er voor minder het hoofd bij verliezen.

De maatschappij die collectief krankzinnig is, en de gek die in zijn onbegrepenheid het juiste zegt: dat brengt ons terug bij de eeuwenoude idee-fixe van waanzin als een door God of de natuur gegeven poort naar een hogere waarheid waartoe alleen de gek zelf toegang heeft. Wie echter goed luistert naar de taal van de waanzinnige, zou daarin dan iets kunnen ontwaren dat enigszins in de buurt komt. De overtuiging waarmee psychotici hun waarheden verdedigen, werkt die suggestie natuurlijk in de hand. Een bekend voorbeeld is dat van de Franse theatermaker Antonin Artaud, die in een opstel Vincent van Gogh ophemelt als ware hij God op aarde, maar door de samenleving, aldus Artaud, ‘gezelfmoord’ is. Van Gogh was erin geslaagd een stadium van verlichting te bereiken waardoor hij oneindig maar ook gevaarlijk veel verder kon zien dan de direct zichtbare werkelijkheid van de dagelijkse dingen.¹⁹ Het lijkt geen twijfel dat Artaud zich in Van Gogh herkent; meer dan twintig jaar voordien had de Fransman, toen een late twintiger, zich gebogen over de vraag of zelfmoord een oplossing kan zijn. Het epitheton dat hij Van Gogh veel later zal toekennen

gebruikt hij hier al voor zichzelf: ‘*on m’a suicidé*’.²⁰ Artaud fantaseert in dit stukje tekst over ‘*un suicide antérieur*’, aan de andere kant van het bestaan, niet aan de kant van de dood. Voor de dood voelt hij immers niets, wel om niet te bestaan. Op haar beurt zal Sarah Kane die nuances overnemen om haar levensmoeheid uit te drukken.²¹

Hoe aanlokkelijk soms ook, door waanzin vanuit een dergelijke neoromantische bril te bekijken, dreigt het gevaar dat we psychoses gaan verheerlijken als een ervaring die ons als mens zal verrijken. Deels heeft dat te maken met de genoemde romantische kijk die wij als samenleving nog steeds hebben op kunstenaars, als poortwachters naar een dieperliggende waarheid waaraan zij ons met hun kunst deelachtig maken. Artistiek werk is volgens die visie dan een soort medium dat een brug slaat tussen de banale wereld van alledag en een hogere, slechts voor enkelingen toegankelijke werkelijkheid. Veel kunstenaars kunnen zich daar overigens in vinden, getuige bijvoorbeeld de metafysische manier waarop Artaud zich over het schilderwerk van Van Gogh uitlaat, maar ook en vooral over wat theater in zijn ogen zou moeten zijn. Daarnaast kunnen we er niet omheen dat mensen die lijden aan psychoses creatiever zijn dan anderen; waanzin breekt de conventionele betekenisstructuur open en legt, vaak op basis van vrije associatie, nieuwe, verrassende verbindingen tussen woorden of woorddelen. In het dagelijkse leven kan zoiets een ernstig struikelblok betekenen om ‘normaal’ te functioneren, maar in de kunst is dat net een troef. Een derde reden waarom psychoses door sommigen bewierookt worden, ligt in hun vaak zeer verschillende verschijningsvorm. Bij 20 tot 30% van de mensen die in een psychose terechtkomen is die van voorbijgaande aard. Vaak kunnen zij terugkijken op een bijzondere ervaring, die dan soms echter ook wat positiever wordt ingekleurd precies omdat de psychose hen in hun latere leven geen parten meer speelt. Voor zowat de helft van de patiënten geldt dat zij weliswaar niet volledig herstellen, maar mits opvolging psychotische

episodes wel beheersbaar kunnen houden, terwijl nog eens 20 tot 30% psychose als een chronische ziekte ervaart die het functioneren in sociale relaties op het werk of in het gezin ernstig bemoeilijkt. Voor die laatste twee categorieën valt er weinig transcendent te halen uit hun geestesstoornis. Want laten we wel wezen, alle hier vernoemde kunstenaars is het niet goed vergaan. Van Gogh schoot zichzelf dood, Artaud bracht een groot deel van zijn leven door in een instelling waar hij elektroshocks moest ondergaan, Kane verhing zichzelf. Recenter beroofde ook Matthew Wong zich van het leven. De Chinees-Canadese kunstenaar spiegelde zich niet alleen in zijn schilderijen, maar ook met betrekking tot zijn innerlijke leven, aan Van Gogh. Allen hebben deze kunstenaars ons een indrukwekkend oeuvre nagelaten, maar hun leven liep allerm minst over rozen. *Opnieuw, horror et fascinans.*

Dit boek wil een bijdrage leveren om tot een groter begrip van waanzin te komen. Omdat iedereen ermee te maken heeft, laten we mensen uit zo divers mogelijke hoeken van de samenleving aan het woord. Want iedereen kijkt op een andere manier, met een andere bril, naar waanzin. In de zorgsector heerst bij sommigen, aanleunend bij de neurobiologie, de hoop dat in de toekomst waanzin in het brein zal kunnen worden gelokaliseerd, waarna die ziekte via medicatie dan effectief behandeld kan worden. Anderen zien waanzin als een letterlijke afwijking van wat door de maatschappij tot norm wordt verheven. Historici en antropologen wijzen erop dat waanzin door verschillende tijdvakken en culturen op een heel andere manier wordt ingevuld. Door literatuur- en cultuurwetenschappers wordt waanzin vaak gezien als een metafoor voor datgene wat on(be)grijpbaar is, datgene wat niet in taal te vatten is, maar wel de kern van ons wezen uitmaakt; waanzin als het symptoom van ons immer falende begripsvermogen. In het rechtswezen komt waanzin om de hoek loeren om de toerekeningsvatbaarheid van een dader met een psychische stoornis

te beoordelen. Die notie leidt ons tot de filosofische vraag in hoeverre wij meester zijn van onszelf, en in welke mate de menselijke vrije wil een stevige grondslag heeft dan wel grotendeels een illusie is. En dan zijn er uiteraard ook de ervaringsdeskundigen, die allemaal hun eigen, individuele ervaring meebrengen. Voor de een betekent een psychose een verrijking die aangeeft hoe beperkend ons 'normale' denken dikwijls is, terwijl de ander door een hel gaat. Enkele van deze stemmen gidsen ons in dit boek door de gekte.

- 1 Shakespeare, W. (2016). *Hamlet*. In S. Greenblatt (Red.), *The Norton Shakespeare* (II.2.93-4). New York: W. W. Norton & Company.
- 2 American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (DSM-5). American Psychiatric Pub, p. 87-88.
- 3 Kusters, W. (2013). *Pure waanzin. Een zoektocht naar de psychotische ervaring*. Rotterdam: Lemniscaat, p. 129.
- 4 Erasmus (2010). *Lof der zotheid of de dwaasheid gekroond. Een pronkrede*. Amsterdam: Atheneum, p. 47.
- 5 Vanheule, S. & Van Os, J. (2022). *Kopzorgen. Psychose begrijpen in 33 vragen*. Leuven: LannooCampus, p. 34, en Verhaeghe, P. (2019). *Over normaliteit en andere afwijkingen*. Amsterdam: Prometheus, p. 52.
- 6 American Psychiatric Association (2014). *Handboek voor de classificatie van psychische stoornissen DSM-5*. Amsterdam: Boom, p. 469-75.
- 7 Dehue, T. (2014). *Betere mensen. Over gezondheid als keuze en koopwaar*. Amsterdam: Atlas Contact, p. 234.
- 8 Van den Bosch, R. (2018). *Gedaanten van de waanzin. Van schaamteloze razernij naar onbegrepen belevingswereld*. Amsterdam: Athenaeum, p. 74.
- 9 Verhaeghe, P. (2019), *op. cit.*, p. 35.
- 10 Vanheule, S. (2021). *Waarom een psychose niet zo gek is. Het verhaal achter hoop en herstel*. Leuven: LannooCampus, p. 20.
- 11 Erasmus, D. (2010), *op. cit.*, p. 37-8.
- 12 Phillips, A. (2005). *Going sane*. Londen: Hamish Hamilton, p. 100.
- 13 Voor een uitgebreidere lezing van dit verhaal, zie De Vos, L. (2022). *Dramatische vrouwen. Een geschiedenis langs iconische theaterpersonages*. Antwerpen: Vrijdag, p. 77-106.
- 14 De Vos, L. (2022), *op. cit.*, p. 208-9.
- 15 Kane, S. (2001). 4.48 *Psychosis*. In *Complete plays*. Londen: Methuen, p. 221.
- 16 Szasz, T. (1960). The myth of mental illness. *American Psychologist*, 15(2), p. 113-18.
- 17 O'Hagan, S. (2012, 2 september). Kingsley Hall: R.D. Laing's experiment in anti-psychiatry. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/books/2012/sep/02/rd-laing-mental-health-sanity>
- 18 Kane, S. (2001), *op. cit.*, p. 229.
- 19 Artaud, A. (1974). Van Gogh le suicidé de la société. In *Œuvres complètes*, vol. 13. Parijs: Gallimard, p. 34.
- 20 Artaud, A. (1976). Enquête. Le suicide est-il une solution? In *Œuvres complètes*, vol. 1. Parijs: Gallimard, p. 20.
- 21 De Vos, L. (2011). *Cruelty and desire in the modern theater. Antonin Artaud, Sarah Kane, and Samuel Beckett*. Madison: Dickinson Fairleigh University Press, p. 66.